

Үмөтов Э.А.

ТАРЫХ ИЗДЕРИНДЕ КАЛГАН ИНСАН - ТӨРӨКУЛ ЖАНУЗАКОВ

Үмөтов Э.А.

ТОРОКУЛ ЖАНУЗАКОВ – ЛИЧНОСТЬ, ОСТАВИВШАЯ СЛЕД В ИСТОРИИ

E.A.Umotov

TOROKUL ZHANUZAKOV - THE PERSONALITY WHO LEFT A MARK IN THE HISTORY

УДК: 947.1

Макалада коомдук-саясий ишмер Төрөкул Жанузаковдун ишмердүүлүгү каралды. Т.Жанузаковдун Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республиканын түзүлүү учурунда жана Кыргыз АССРнин андан ары өнүгүшүнө кошкон салымы каралды.

Негизги сөздөр: Кыргыз АССР, Т.Жанузак, ишмердүүлүк, улуттук мамлекет, автоном облусу

В данной статье анализируется деятельность видного общественно-политического деятеля Торокула Жанузаква. В труде рассмотрены его участие и вклад в создании и развитии Кыргызской АССР.

Ключевые слова: Кыргыз АССР, Т.Жанузак, деятельность, национальная государственность, автономная область.

The article considers social political state leader Torokul Zhanuzakov - active contributinal in establishment of Kyrgyz ASSR. And development of country. It contains works in deep and developing she Country.

Key words: Kyrgyz ASSR, T.Zhanuzakov, activity, Founder Congress, National statehood, Autonomous Region.

XX кылымдын башында Совет бийлигинин жергебизге орношу Кыргыз элинин миндеген жылдык тарыхындагы чукул бурулуш мезгили болуп калгандыгы айтпаса да белгилүү.

Кыргыз эли быйыл эркиндигибиздин 25 жылдык мааракесин белгилеп жатып, 1991-жылы азаттык эмнегедир өзү эле келип колубузга конуп калган “алтын куш” сыяктуу көрүнүп, ага өтө үстүртөдөн мамиле жасоого өтүп алгандыгыбыздай туюлат. Тарых тереңине үнүлүп карасак азат мамлекеттүүлүк туурасындагы өз учурундагы ошол Лениндик чакырык бир жагынан алганда Кыргыз элинин акылман, билимдүү, мекенчил уулдары үчүн астыртадан коюлган кандуу капкан болгондугу бүгүн тастыкталып олтурат. Анын классикалык мисалын жалпыга белгилүү, алар Жусуп Абдрахманов, Абдыкерим Сыдыков, Төрөкул Айтматов баштаган кыргыз элинин гүлгүндөй 35-40 жаштагы 138 чыгаан уулдарын 1937-38-жылдары чыркыратып туруп атып жибергендигинен көрүүгө болот.

Ал эми Совет бийлиги алгач орной баштаганда 1917-20-жылдарда өз элинин эркиндиги үчүн ак кызматын өтөп, бирок жаңы бийликке жакпай улутчул катары кызыл террордун чогуна кабылган өз учурундагы мыкты чыкма агаларыбыздын, аталарыбыздын аты жөнү айтылмал тургай али күнчө кыргыз элине душмандык жасаган “ жат элемент”

катары тарых бүктөмүндө калып жатышы өкүндүрбөй койбойт. Ошолордун бири жердешибиз Төрөкул Жанузак агабыз болгон.

Төрөкул Жанузак 1893-жылы азыркы Талас районундагы Талды-Булак айылында кадимки Байтик баатырдын тукумунан тараган Жанузак манаптын үй-бүлөсүндө туулган. [1,35] Тагыраак айтканда белгилүү агартуучу жана санжырачы Үмөт Молдонун эмгектерине таянсак Төрөкул Жанузак Солто уруусунун белгилүү манабы Канайдын (кадимки Байтик баатырдын уулу) урпагы болуп чыгат. Канайдын Байсейит деген уулунун биринчи зайыбынан Медетбек, Шекербек, Бообек, Өмүрбек, Түлөкабыл, Ибраим деген уулдары болгон. Алардын ичинен Шекербектен Жанузак, Жанузактан Төрөкул деп жазылат. Үмөт Молдо андан ары Совет доорунун алгачкы 1920-30-жылдарында Кыргыз мамлекеттүүлүгүн түптөөчүлөрдүн бири Абдыкерим Сыдыков менен Төрөкул Жанузак экөөсүнүн аталаш тууган болгондугун мындайча жазат. “Негизинен кыргыз ичинде оңдун насили Сарбагыш, Солто урууларынын балдары билимге көп аралашып, орустар менен илгери мамилеге келген уруулар болушкан. Буга биринчиден эки бир тууган эл Солто менен Сарбагыштын көп жыл чабышы себептүү орусту чакырып, экинчиден Солтонун ичинде Жангарачтын аталаш иниси Байтик кокондук сарттардын Пишпектеги өкүлү Рахматулланы өлтүрүп салып, Кокондон жазганып орустан жардам сурагандан улам орустар аскерин көбөйтүп, аны менен катар мектептерди ачып, кыргыз балдарды көп окутууга ала баштаган. Ошол себептүү Солто, Сарбагыштын балдары жарышып орус билимин алышкан.Кийин тил билген билимдүү балдар Кеңеш өкмөтүнө керек болуп, алар манаптын, байдын баласы болсо да кызматка алынып, биздин ушул большевиктик бийликке жакшы кызмат кылып беришкен. Ошолордун бири Абдыкерим Сыдык уулу болгон. Ал дагы Солто уруусунан.Сыдыктын атасы Өзбек чоң манап, Пишпек оёозунун Талкан аймагын башкарган.Үйлөрдү көп салган соодагер жана ишкер адам болгон. Өзбектин атасы Бошкой, Канай манаптын уулу. Демек Бошкой менен Байсейит бир тууган. Ошондо Төрөкул менен Абдыкерим үч ата өтүшкөн туугандар болуп чыгат. Абдыкерим Сыдык уулу 1889-жылы туулган. Ал эми Төрөкул Жанузак уулу 1893-жылы Таластын башында Талды-Булак айлында туулган. Экөөсү революциянын ишине

аралашкан, журт пайдасын ойлогон зыялы кишилерден болушкан”.

Үмөт Молдо андан ары Канай манаптын уулу Байсейиттин бир жагынан тууган арасындагы араздашуудан, экинчи жагынан Талкан волосунун жерин көбөйтмөк үчүн орус бийлигинин атайын уруксатын алып 1887-жылы Таластын башына бир айыл эли менен (болжолу 100 түтүндөй) Суужаргарт, Үч Кошой деген жерлерге ээлик кылып көчүп келишкендигин (20 түтүн орус үй-бүлөлөрү кошо жиберилген) ошентсе да Чүйдөгү туугандары менен кол үзбөй байланышта болушкандыгын, алар Таластагы Солтонун, аны менен катар башка жергиликтүү уруулардын балдарын кезек-кезегин менен ногой молдолорду, мугалимдерди жиберип окутуп турушкандыктарын жазып калтырган. [2,25]

Ошентип Төрөкулдун балалык чагы азыркы Талды-Булак айлынан жогору жайгашкан Үч-Кошой жергесинде өткөн.

Алгачкы билимди айылдан алып, окуусун андан ары улантуу үчүн атасы Жанузактын каалоосу менен 1904-жылы Меркедеги орус-тузем жатак мектебине окууга жиберилген. [3, ошол эле]

1909-жылы окуусун эң мыкты бүтүрүп, ошол эле жылы падышалык администрациянын Ташкент шаарында орун алган Түркстан чөлкөмү боюнча башкаруу аппаратына конкурстук негизде кызматка алынган. Генерал-губернатордун тилмечи жана жардамчысы катары иштей баштаган. Ташкент шаары ал кезде падышалык крайлык администрация жайгашкан гана шаар эмес Орто-Азия чөлкөмүндөгү бирден бир маданияттын жана цивилизациянын, эң негизгиси саясаттын очогуна айланган борбор болгон.

Төрөкул Жанузаков крайлык басма сөзгө жергиликтүү элди европалык цивилизациянын жетишкендиктерин үйрөнүп, күнүмдүк турмушка пайдаланууга үндөп, өзгөчө орус маданиятынын жетишкендиктерин, орус адабиятынын үлгүлөрүн өзүнүн эли журту билишин, ошого жакындашын каалаган. Пушкиндин, Лермонтовдун ырларын, балладаларын эл алдында көркөм окуп, борбордон келген орус чиновниктерин таң калтырган.

1915-жылы Таластын жогорку чөлкөмүнө бир трашменке (араба) толтура дептер, калем сап, сыя, араб арибинде жазылган жүздөн ашык китептерди, өзү менен кошо үч татар мугалимдерди ээрчиге келип, жай мезгилинде Үч-Кошой кыштоосунда айылдардан балдарды чогултуп, үч боз үйдү кошуп тиктирип мектеп уюштурган.

Тарых илимдеринин доктору Ж. Жунушалиевдин Төрөкул Жанузаков тууралуу изилдөөлөрүнө таянсак, ал (Төрөкул) өзүнүн Октябрь революциясына чейинки турмушунда Россиянын Думасынын депутаттыгына талапкер катары көрсөтүлгөнү тууралуу айтылат.

Төрөкул Жанузаков Улуу Октябрь төңкөрүшүн кубаттоо менен кабыл алган. Анткени 1916-жылдагы үркүндүн запкысынан канча миндеген адам-

дардын каны төгүлүп, кыргыз элинин азапка түшкөнүн өз көзү менен көрүп, жүрөгүнөн өткөргөн.

Төрөкулдун мыкты билимдүүлүгү, эл массасы менен иштөөдө такшалгандыгы, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүдө жатыктыгы жана жөнөкөйлүгү, орус, кыргыз, өзбек, казак, татар тилдеринде ушунчалык ынандыра сүйлөгөн чечендиги, бат ымалага келтирген уюштуруучулугу, ушунун баары акырында келип анын эл ичиндеги болуп көрбөгөндөй аброюнун көтөрүлүшүнө алып келген.

1920-жылы 27 жашында ал Түркстан автономдук республикасынын Борбордук Аткаруу Комитетинин төрагасынын орун басарлыгына шайланган. Бул жогорку даражалуу кызматы менен катар ал, Түркстан БАКнин, 1916-жылдагы боштондук көтөрүлүшүнүн катышуучулары же үркүндөн кайрылып өз жерине келе башташкан качкындар боюнча атайын түзүлгөн комиссиясынын төрагасы болуп да жемиштүү иштеп берген. Жогоруда аталган кызматтарда иштеп турганда улуттук боштондук көтөрүлүштөрү болуп өткөн аймактарды убактылуу налогдордон бошотуп, ал жерлерге кайтып келген ар бир түтүн башына буудай, арпанын, жүгөрүнүн үрөндөрүн беш, он кадактан болсо да бекер тараттырып, өзү көзөмөлдөп, айрым жерлерди септирип да берген экен. Жалаң эле мал менен жүрө бербей аарычылыкты (бал челек кармаганды), багбанчылыкты, жүгөрү өстүрүүнү, ал түгүл кирпич куюп, жерпайын бекем куруп үйлөрдү салгыла деп, кыргыздардын арасында үгүт жүргүзүп, курулуучу турак жайлар үчүн карагай тарттырып, жыгач тилүүчү шаймандарга чейин орноткон учурлары али күнчө эл оозунда айтылып жүрөт.

Баарынан кызыгы Төрөкул Жанузаковдун ысымы бизге караганда бүгүнкү Өзбекстанда өтө белгилүү. Төрөкул Жанузаковдун ишмердиги тууралуу материалдар Өзбекстандын тарыхы боюнча окуу китептеринде, окумуштуулардын тарых илими боюнча монографияларында, улуттук энциклопедиясында кеңири чагылдырылып, анын чоң портрети мамлекеттик тарых музейинин эң көрүнүктүү жерине илинип коюлган.

1920-жылдын сентябрында Төрөкул Жанузаков Баку шаарында өткөн чыгыш калктарынын биринчи конгрессине Түркстан элдеринин атынан катышкан делегацияны жетектеп барган. [4,358] Конгрессте доклад менен чыгып сүйлөгөн. Ал чыгыш иштери боюнча үгүт жүргүзүү Кеңешинин туруктуу мүчөсү болуп шайланган. Аталган Кеңешке большевиктердин ошол кездеги көрүнүктүү жетекчилери Сергей Киров жана Серго Орджоникидзе да киргизилген. Ал эми Кеңешти белгилүү революциялык ишмер Григорий Зиновьев жетектеген. Конгрессте Төрөкул Жанузаков улуттук мамлекеттик курулуштун маселелери боюнча Түркстан делегациясынын өзгөчө ой пикирин айтып чыккан. Анын сөзү Конгресстин катышуучуларынын арасында талаш тартышты жаратып, Түркстан чегиндеги көпчүлүктү түзгөн улуттар катары эсептелген кыргыз, казак,

өзбек, тажик, каракалпак, түркмөн элдеринин келечекте өз мамлекеттүүлүгүн түзүүсүнүн алгачкы теориялык жол салып, кирпичин койгон деп айтсак болот.

Тарыхчы Кемелбек Кожомкулов интернет тармагында жайгаштырган кыскача материалында мындай деп белгилейт:

“1921-жылдын август айында Түркстан улуттук интеллигенциясынын көрүнүктүү өкүлдөрү “Түркстан улуттарынын биримдиги” союзун уюштурушкан. 1921-жылдын сентябрь айында аталган Союздун VI конгрессинде анын уставы жана туусу кабыл алынган. Белгилүү чыгыш таануучу, Төрөкулдун жакын досу жана санаалашы Зеки Велидов өзүнүн эскертүүлөрүндө Жанузаковдун Түркстандын эркиндигин жарыялоону өз алдына максат кылып койгон Союздун программасын, Уставын жана башка толгон токой документтерин иштеп чыгып, ал түгүл Туунун эскизисине чейин сүрөтүн чийүүдө зор эмгек жасагандыгын жазып калтырган. Ошол конгрессте Түркстан аймагынын чегиндеги бардык корбашылар (көтөрүлүшчүлөрдүн жетекчилерин Совет бийлигинин тушунда ошентип аташчу эмес беле) менен байланыш түзүлүп аларга саясий кеңешчилерди жиберүү боюнча чечим кабыл алынган. Фергана өрөөнүндө улуттук боштондук кыймылынын идеялык жактан биригип чоң күчкө айланышына Төрөкул Жанузаков зор эмгек жумшаган. Көтөрүлүшчүлөрдүн арасында ал “Канаев” деген жашыруун ысым менен белгилүү болгон. Төрөкул Жанузаковдун мындай аракеттери албетте жаңы бийликти өтө катуу чочуткан. Анын эл арасында күн санап өсүп бараткан аброю “фурмановчулардын” кандай болгон күндө да Төрөкулду мерт кылуу планын иштеп чыгуусун тездеткен. Кызыл террор жүргүзүү жагынан маш болгон ЧКнын кызматкерлери Төрөкулду колго түшүрүү боюнча атайын армиялык деңгээлдеги операциянын планын иштеп чыгышып, эл менен кезектеги жолугушууга келе жаткан 28 жаштагы Төрөкул Жанузаковду жана аны менен бирге сапарлаш Исраил корбашынын

6.

тобун буктурмага кабылтышкан. Ошентип Төрөкул Жанузаков азыркы Базар-Коргон районундагы Акман кыштагынын жанындагы бул кандуу кармашта “Фурмановчулар” менен бетме-бет атышып жатып курман болгон. Ага Совет бийлигиндеги чоң кызматка кирип алган “буржуазиялык улутчул, англиянын чалгынчысы”- деген айып коюлган. [5,239]

Өзүнүн элинин, журтунун эркин мамлекетте жашоосун көксөгөн, мекенчил Төрөкул Жанузаков өтө кыска өмүрүндө Кыргызстандын келечекте автономдук, андан кийин союздук республика болуп түзүлүшүнө ошол кездеги шовинисттик кызыл бийликке тайманбай сес көрсөтүүсү аркалуу өчпөс из салып калайык калкыбыздын эркиндик үчүн күрөшүн 20-кылымдын башында жетектеп тургандардын бири катары даңкталууга тийиш. Ошол кезде Төрөкул Жанузаков деле мезгилдин калыбынан чыкпай Советтик реалдуу бийликти башкарып тургандар менен тил табышып, “жаңылдым, жаздым” деп койсо ким билет өзүнүн бирге окуган досу, кийин РСФСРдин Совнаркомунун төрагасынын орун басарлык кызматына чейин көтөрүлгөн Турар Рыскулов же башта биз атын атап өткөн, көрүнүктүү чыгыш таануучу, белгилүү окумуштуу Зеки Велидов сыяктуу атакка жетмек. Бүгүн Кыргыз республикасын түзгөндөрдүн катарында, кыргыз тарыхында аты жөнү алтын тамгалар менен жазылып, эстелиги Бишкектин борбордук паркында көрүнүктүү мамлекеттик ишмерлердин эстеликтеринин катарында турмак.

Адабияттар:

1. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин) Б., 2016.
2. Умөтов Э.А. Умөт Молдо. Б., 2001
3. Ошол эле, 236-б.
4. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин) Б.2016.
5. Умөтов Э.А. Умөт Молдонун архивинен. Б., 2001

Рецензент: к.и.н., доцент Жусупова М.М.